

**Ο ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΩΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ: ΤΟ
ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ
ΤΟ ΚΑΛΥΒΙ ΤΟΥ ΜΠΑΡΜΠΑ-ΘΩΜΑ (1931)**

**NIKOS KAZANTZAKIS AS TRANSLATOR AND HIS
ADAPTATION OF HARRIET BEECHER-STOWE'S
NOVEL *UNCLE TOM'S CABIN; OR, LIFE AMONG THE
LOWLY* (1852)**

Βίκυ Πάτσιου
Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας
Π.Τ.Δ.Ε. / Ε.Κ.Π.Α.
vpatsiou@primedu.uoa.gr

Χριστίνα Δράκου
Υποψήφια Δρ.
Π.Τ.Δ.Ε. / Ε.Κ.Π.Α.
drakouchris@hotmail.com

Περίληψη

Η συνεισφορά του Νίκου Καζαντζάκη στην παιδική λογοτεχνία μέσω των διασκευών του είναι ένα πεδίο που δεν έχει συστηματικά μελετηθεί. Το παρόν άρθρο συγκρίνει το έργο της Harriet Beecher-Stowe, *Uncle Tom's Cabin or, Life Among the Lowly* (1852), με τη διασκευή του από τον Καζαντζάκη, η οποία εκδόθηκε το 1931. Η διασκευή του Καζαντζάκη *Το καλύβι του Μπάρμπα Θωμά*, είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς ο μεταφραστής επιλέγει ένα έργο το οποίο άσκησε μεγάλη επιρροή ειδικά στην Αμερικανική λογοτεχνία, ενώ οι εκτενείς αλλαγές που παρουσιάζει η διασκευή του συγγραφέα μάς επιτρέπουν να εκτιμήσουμε την ικανότητά του ως μεταφραστή που προχωρεί σε δημιουργικές παρεμβάσεις.

Λέξεις κλειδιά

Καζαντζάκης, παιδική λογοτεχνία, διασκευή, Μπήτσερ-Στόου, μετάφραση, *Το καλύβι του Μπάρμπα – Θωμά*.

Abstract

The contribution of Nikos Kazantzakis to children's literature through his literary adaptations has not been systematically discussed. This article endeavors to compare the work of Harriet Beecher-Stowe, *Uncle Tom's Cabin or, Life Among the Lowly*, with Kazantzakis's adaptation, which was published in 1931. Kazantzakis's adaptation *Το καλύβι του Μπάρμπα Θωμά*, is quite significant due to the fact that the translator chooses a novel that affected extensively, especially, the American literature, as well as because of the changes

that characterize the writer's adaptation and give us the opportunity to appreciate his ability as a translator who moves on creative interventions.

Key words

Kazantzakis, children's literature, adaptation, Beecher – Stowe, translation, Uncle Tom's Cabin.

Η ζωή και το έργο του Νίκου Καζαντζάκη έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα τους μελετητές όπως προκύπτει από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία¹. Ο Νίκος Καζαντζάκης γεννήθηκε στις 18 Φεβρουαρίου του 1883 στο Ηράκλειο της Κρήτης. Κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης μεταβαίνει μαζί με την οικογένειά του στη Νάξο όπου εγγράφεται στη γαλλική εμπορική σχολή του Τίμιου Σταυρού. Το 1899 επιστρέφει στο Ηράκλειο για να ολοκληρώσει τις εγκύκλιες σπουδές του. Τρία χρόνια αργότερα (1902) εγκαθίσταται στην Αθήνα προκειμένου να φοιτήσει στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (Γιαλουράκης, 1970: 9).

Πρωτοπαρουσιάζεται στον χώρο των γραμμάτων το 1906 με το δοκίμιο *Η αρρώστια του αιώνας* το οποίο δημοσιεύει στο περιοδικό *Πινακοθήκη* και υπογράφει με το ψευδώνυμο Κάρμα Νιρβαμή. Την ίδια χρονιά δημοσιεύει το πρώτο του βιβλίο *Όφρις και Κρίνο*. Το 1907 εργάζεται ως χρονογράφος με το ψευδώνυμο Ακρίτας στην εφημερίδα *Ακρόπολις*. Κατά την περίοδο 1907-1909 εγκαθίσταται στο Παρίσι για ανώτερες σπουδές, παρακολουθεί μαθήματα στη Νομική Σχολή, καθώς και διαλέξεις του Henri Bergson στο Collège de France (Πρεβελάκης, ²1984: 4-5).

Το 1909 εκδίδεται στο Ηράκλειο η διατριβή του επί υφηγεσία *Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη Φιλοσοφία του Δικαίου και της Πολιτείας*, ενώ ένα χρόνο αργότερα αποφασίζει να εγκατασταθεί μαζί με τη Γαλάτεια Αλεξίου στην Αθήνα. Συμμετέχει ενεργά στην κίνηση για την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Το 1919 διορίζεται από τον Ελευθέριο Βενιζέλο Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Περιθάλψεως και αναλαμβάνει αρχηγός της αποστολής για τον επαναπατρισμό των Ελλήνων του Καυκάσου. Πραγματοποιεί ταξίδια σε διάφορα μέρη (Σοβιετική Ένωση, Ισπανία, Ιταλία, Αίγυπτο, Σινά) ως ανταποκριτής των εφημερίδων *Ελεύθερος Λόγος*, *Ελεύθερος Τύπος* και *Η Καθημερινή* (Γιαλουράκης, 1970: 11· Ζήρας, 1992: 126,128).

Το 1927 δημοσιεύεται το φιλοσοφικό του πόνημα *Salvatores Dei. Ασκητική* στο περιοδικό *Αναγέννηση* του Δημήτρη Γληνού, έργο το οποίο θεωρήθηκε ως το πνευματικό μανιφέστο του συγγραφέα (Βαγενάς, 2011: 108), ενώ το 1930 ολοκληρώνει τη συγγραφή της *Ιστορίας της Ρωσικής Λογοτεχνίας*. Το 1932 ασχολείται με τη συγγραφή πολλών σεναρίων (*Βούδας, Δον Κιχώτης, Μουχαμέτης* κ.ά.) (Αγάθος: 2017).

Κατά την περίοδο 1933-1944 αποφασίζει να εγκατασταθεί μόνιμα στην Αίγινα, αν και αυτή η επιλογή του δεν τον αποτρέπει από το να συνεχίζει τα ταξίδια του

(Ιαπωνία, Κίνα, Αγγλία)². Το 1938 ολοκληρώνει την *Οδύσεια*³ την οποία ξεκίνησε να γράφει από το 1925, ενώ λίγα χρόνια αργότερα αναπτύσσει έντονη πολιτική δράση και συμμετέχει ενεργά στην ίδρυση της Σοσιαλιστικής Εργατικής Ένωσης. Το 1947 διορίζεται στην Unesco ως σύμβουλος θεμάτων για τη Λογοτεχνία⁴, θέση από την οποία παραιτείται την επόμενη χρονιά, προκειμένου να αφιερωθεί ολοκληρωτικά στο συγγραφικό του έργο (Πρεβελάκης, ²1984: 385-386, 388, 532).

Τα τελευταία χρόνια της ζωής του Καζαντζάκη αποτελούν ιδιαίτερα παραγωγική εποχή όσον αφορά την έκδοση μυθιστορημάτων, όπως *Ο Καπετάν Μιχάλης* (1953), *Ο Χριστός Ξανσταυρώνεται* (1953), *Ο Τελευταίος Πειρασμός* (1955), *Ο Φτωχούλης του Θεού* (1956). Το 1954 βραβεύεται στη Γαλλία το μυθιστόρημά του *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* (1943) ως το καλύτερο ξένο βιβλίο και το 1956 ολοκληρώνει την πρώτη γραφή του έργου του *Αναφορά στον Γκρέκο*. Αποφασίζει να ταξιδέψει για δεύτερη φορά στην Κίνα ύστερα από πρόσκληση της κινεζικής κυβέρνησης. Κλονίζεται η υγεία του και αναγκάζεται να νοσηλευτεί στην Κοπεγχάγη και εν συνεχεία στο Φράιμπουργκ όπου και εισάγεται στην Πανεπιστημιακή κλινική. Πεθαίνει στις 26 Οκτωβρίου του 1957 (Πρεβελάκης, ²1984: 536-539· Γιαλουράκης, 1970: 15).

Σημαντικό τμήμα του συγγραφικού έργου του Καζαντζάκη αποτελούν οι μεταφράσεις και οι διασκευές έργων της παγκόσμιας λογοτεχνίας. Όπως έχει επισημανθεί ο Κρητικός συγγραφέας λειτούργησε ως «μεταφραστής επαγγελματίας», λόγω του ότι πολλές φορές μετέφρασε έργα για βιοποριστικούς λόγους, αλλά παράλληλα στάθηκε και ως «μεταφραστής προγραμματικός», καθώς επέλεξε να μεταφράσει έργα τα οποία θεωρούσε κορυφαία και έκρινε ότι ενίσχυαν και το δικό του συγγραφικό έργο (Κουτσορέλης, 2007: 1102-1103).

Οι πρώτες μεταφράσεις τυπώνονται από τον εκδοτικό οίκο του Γεωργίου Φέξη στη σειρά «Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Φέξη» την περίοδο 1911-1915. Ο Καζαντζάκης ανέλαβε αρχικά να μεταφράσει φιλοσοφικές μελέτες για βιοποριστικούς λόγους, εν τούτοις τα εν λόγω έργα άσκησαν σημαντική επίδραση στον τρόπο σκέψης του (*William James, Η Θεωρία της Συγκινήσεως* (1911), *Friedrich Nietzsche, Η Γέννησις της Τραγωδίας* (1912) και *Τάδε έφη Ζαρατούστρας* (1913)⁵, *Charles Darwin, Περί της γενέσεως των ειδών* (1915), *Louis Büchner, Δύναμις και Ύλη* (1915) κ.ά. (Κατσιμπαλής, 1958: 8). Στη συνέχεια αποφασίζει να ασχοληθεί με τη μετάφραση των Ομηρικών επών. Καθώς διστάζει να αναλάβει μόνος του ένα τόσο μεγαλεπήβολο έργο προτείνει στον Καθηγητή Ιωάννη Θ. Κακριδή να συνεργαστούν για να μεταφράσουν την *Ιλιάδα* και την *Οδύσεια*. Το 1955 η *Ιλιάδα* εκδίδεται με έξοδα των ίδιων των μεταφραστών (Πρεβελάκης, ²1984: 387, 538, 646, 686, 696).

Η ιταλική λογοτεχνία αρχίζει να απασχολεί τον Καζαντζάκη στο διάστημα 1931-1934 οπότε και ολοκληρώνει την πρώτη έκδοχή της *Θείας Κωμωδίας* του Δάντη, την οποία, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Κωνσταντίνος Γ. Κασίνης, «μεταφράζει σε τερτσίνες, δηλαδή στην ίδια στιχουργική μορφή του πρωτοτύπου» (Κασίνης,

2013: λγ')⁶. Μεταφέρει από την ιταλική γλώσσα στην ελληνική το έργο του Machiavelli *Ο Ηγεμόνας*, η μετάφραση του οποίου όμως θα κυκλοφορήσει, μετά τον θάνατο του Κρητικού συγγραφέα, το 1961 (Αρμάος, 2007: 1051, 1053, 1060).

Κατά τη διάρκεια των πρώτων ταξιδιών του στην Ισπανία (1926-1936) ο Καζαντζάκης γοητεύεται από τα τοπία, τη γλώσσα και τον πολιτισμό της χώρας αυτής. Γράφει λήμματα για πολλούς Ισπανούς καλλιτέχνες και συγγραφείς τα οποία περιλαμβάνονται στο *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό* του Ελευθερουδάκη και αποφασίζει να προχωρήσει στη δημιουργία αφιέρωματος για την ισπανική ποίηση των αρχών του 20ού αιώνα. Το αφιέρωμα αυτό περιλαμβάνει τη μετάφραση έργων σημαντικών Ισπανών ποιητών (Pedro Salinas, Federico Garcia Lorca, Rafael Alberti, κ.ά.) τα οποία δημοσιεύτηκαν τη διετία 1933-1934 σε πέντε τεύχη στο περιοδικό *Κύκλος*. Ο Καζαντζάκης πριν από την παρουσίαση των ποιημάτων του κάθε ποιητή παρέθετε κάποια στοιχεία για τον ίδιο τον δημιουργό, καθώς και για τον τρόπο με τον οποίο προσέγγιζε την ποίηση. Στο αφιέρωμα, το οποίο περιελάμβανε περισσότερα από 150 ποιήματα, ο Καζαντζάκης φροντίζει να μεταφράζει όσο πιο πιστά μπορεί, διατηρώντας όμως παράλληλα και το δικό του ιδιότυπο ποιητικό γλωσσικό ιδίωμα (Παλαιολόγος, 2007: 1065-1068· Ρόζενμπεργκ, 2011: 117)⁷.

Σημαντικός σταθμός στη μεταφραστική πορεία του Νίκου Καζαντζάκη αποτελούν και οι μεταφράσεις θεατρικών έργων. Το 1936 πραγματοποιεί μια σειρά μεταφράσεων για το Εθνικό-Βασιλικό Θέατρο: Luigi Pirandello, *Απόψε αυτοσχεδιάζουμε*, Johann Wolfgang von Goethe, *Φάουστ*⁸, Gerhart Hauptmann, *Πριν απ' το ηλιοβασίλεμα* (Πετράκου, 2007: 1091).

Ασχολείται ακόμα με τη μετάφραση και τη διασκευή παιδικών βιβλίων⁹ κυρίως για βιοποριστικούς λόγους. Η ενασχόληση με τη μετάφραση ήταν γενικότερα από συγγραφική πλευρά ωφέλιμη, καθώς του έδινε τη δυνατότητα να έρθει σε επαφή «με τη διαδικασία της γραφής των ιδίων των αρχικών κειμένων, με τα θέματα που χειρίζονταν και με τα είδη στα οποία ανήκαν» (Σπανάκη, 2011: 47). Μεταφράζει τα μυθιστορήματα του Jules Verne (*Ο Γύρος του Κόσμου εις 80 μέρες*, *Η πλωτή πολιτεία*, *Μιχαήλ Στρογκώφ*, κ.ά.) τα οποία εκδίδονται από τον εκδοτικό οίκο Δημητράκου. Παράλληλα, συνεργάζεται και με τον εκδοτικό οίκο Ελευθερουδάκη για τον οποίο διασκευάζει τα ακόλουθα έργα: Thomas Mayne Reid, *Οι νέοι Ροβινσώνες*, Charles Dickens, *Όλιβερ Τουϊστ*, Alphonse Daudet, *Το Μικρούλικο*, κ.ά. (Κατσιμπάλης, 1958: 9-10· Πρεβελάκης, ²1984: 211, 215, 217).

Για την ελευθερία του ως μεταφραστή να παρεμβαίνει στο αρχικό κείμενο με προσθήκες ή αφαιρέσεις γράφει σχετικά σε επιστολή του προς τον Παντελή Πρεβελάκη (27-8-1930): « [...] Βρήκα μερικά άριστουργήματα. Δεν τὰ μεταφράζω, τὰ προσαρμόζω μὲ πολλὴν ἔλευτερία καὶ σὲ μερικὰ προσθέτω κι ὀλόκληρα κεφάλαια, ἀπ' ὅλα δὲ σχεδὸν ἀφαιρῶ πλῆθος φλυαρίες. Ὡς τώρα ἔστειλα τοῦ Ἐλ [ελευθερουδάκη] δυό, καὶ θὰ τοῦ στείλω κι ἄλλα δυό. Χρήματα στέλνει ἄρκετὰ ταχτικά» (Πρεβελάκης, ²1984: 217).

Η επιλογή του Καζαντζάκη να διασκευάσει *Την καλύβα του Μπάρμπα Θωμά*, συνδέεται με το γεγονός ότι πρόκειται για ένα έργο το οποίο άσκησε μεγάλη επιρροή στην Αμερικανική και στην Ευρωπαϊκή λογοτεχνία. Η συγγραφέας του *Uncle Tom's Cabin or, Life Among the Lowly*, Harriet Beecher Stowe (1811-1896)¹⁰, ήταν κόρη του Lyman Beecher, γνωστού καλβινιστή ιερωμένου και υπέρμαχου της αγνότητας της χριστιανικής πίστης, αδελφή πέντε κληρικών, σύζυγος θεολόγου, του Calvin Stowe και αδόκιμη συγγραφέας μικρών διδακτικών αφηγημάτων, άρθρων σε τοπικές εφημερίδες και εκπαιδευτικών βιβλίων για χρήση των μαθητών. Το 1832 εγκαταστάθηκε στο Cincinnati, στα σύνορα του Ohio, όπου ο πατέρας της ίδρυσε θεολογική σχολή. Εκεί συνέλεξε πληροφορίες σχετικά με τις σκληρές συνθήκες διαβίωσης των μαύρων του γειτονικού Νότου συγκεντρώνοντας χρήσιμο υλικό που αργότερα θα το επεξεργαστεί σε πιο σύνθετες αφηγηματικές μορφές.

Ένθερμη οπαδός των απόψεων για την κατάργηση της δουλείας δημοσιεύει αρχικά σε συνέχειες στο περιοδικό *National Era*¹¹ της Washington (Ιούνιος 1851 – Απρίλιος 1852) το πρώτο της μυθιστόρημα *Uncle Tom's Cabin* που κυκλοφορεί αμέσως (Μάρτιος 1852) και σε αυτοτελή έκδοση και γνωρίζει παγκόσμια απήχηση (Πάτσιου, 1997: 85-86). Το πολυφωνικό αυτό μυθιστόρημα εντάσσεται σε μια ιδιότυπη παράδοση της αμερικανικής πεζογραφίας της εποχής που σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή ρεαλιστική πρακτική του 19^{ου} αιώνα, μένει περισσότερο κοντά στο πραγματικό παρά στη λογοτεχνική του ανάπλαση και μεταφέρει το ενδιαφέρον από την πλοκή και το μύθο στην αληθινή εξιστόρηση και την πιστή αναπαράσταση των περιστατικών περιορίζοντας τον ρόλο της δημιουργικής φαντασίας. Χαρακτηριστικό της πρόθεσης αυτής είναι εξάλλου και το γεγονός ότι στο τέλος του βιβλίου παρέχεται στους αναγνώστες σε ξεχωριστό κεφάλαιο και η ρητή διαβεβαίωση της συγγραφέως για την εγκυρότητα της αντιγραφής και της αυτούσιας μεταφοράς στο έργο προσώπων, χαρακτήρων και δραματικών επεισοδίων.

Το μυθιστόρημα *Uncle Tom's Cabin* αποτέλεσε μία από τις μεγαλύτερες εκδοτικές επιτυχίες του 19^{ου} αιώνα, αφού μεταφράστηκε γρήγορα σε πολλές γλώσσες (αγγλική, γαλλική, γερμανική, ιταλική, ισπανική, ρωσική, ουγγρική, τσέχικη, ρουμανική, αρμενική, κλπ.) και τυπώθηκε σε εκατοντάδες χιλιάδες αντίτυπα¹². Στο διάστημα ενός μόνο έτους κυκλοφορούν στην Αγγλία δεκάδες εκδόσεις, μερικές από τις οποίες είναι εικονογραφημένες. Τη μεγάλη διάδοση του έργου που γνώρισε πολλές διασκευές και επιτομές, συμπληρώνουν δύο θριαμβευτικά ταξίδια της συγγραφέως στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια των οποίων γνωρίζει εξαιρετικές τιμές.

Αμέσως μετά την πρώτη κυκλοφορία του μυθιστορήματος εκδίδονται σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες συντομευμένες εκδοχές του, που απευθύνονται ύστερα από σχετικές περικοπές και προσαρμογές στο νεανικό και παιδικό αναγνωστικό κοινό. Παρά το γεγονός ότι στη μεταγενέστερη παραγωγή της Stowe συμπεριλαμβάνονται μερικές συλλογές αφηγημάτων για παιδιά, είναι χαρακτηριστικό ότι οι νεαροί αναγνώστες υποδέχονται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και προθυμία το πρώτο της μυθιστόρημα,

ένα έργο που αρχικά προοριζόταν για ενήλικους και καθιερώθηκε αργότερα, ανεξάρτητα από την πρόθεση της συγγραφέως, ως ένα κλασικό έργο της παιδικής λογοτεχνίας με αδιάκοπη και συστηματική εκδοτική παρουσία¹³.

Το *Uncle Tom's Cabin* γράφτηκε σύμφωνα με την ίδια τη συγγραφέα με αφορμή μια νομοθετική πράξη του 1850 που διακήρυττε ως καθήκον των πολιτών την καταγγελία των φυγάδων σκλάβων του Νότου και κάτω από την επίδραση ενός αποκαλυπτικού οράματος, κατά τη διάρκεια μιας λειτουργίας, σχετικού με την έννοια του μαρτυρίου, της προσευχής και της συγγνώμης. Το μυθιστόρημα αυτό, που θεωρήθηκε καθοριστικής σημασίας για την κήρυξη του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου¹⁴, κινείται στο χώρο μεταξύ της ρεαλιστικής τεκμηρίωσης και της ηρωικής έξαρσης και στοχεύει στην αγανάκτηση των αναγνωστών που εξεγείρονται απέναντι στη θλιβερή εκμετάλλευση των απελπισμένων δούλων.

Στο έργο παρακολουθούμε την τύχη του Θωμά, ενός από τους καλύτερους και πιστότερους δούλους κάποιου πλούσιου ιδιοκτήτη στην περιοχή του Kentucky που αναγκάζεται να τον πουλήσει μαζί με τον μικρό Ερρίκο λόγω οικονομικών δυσκολιών. Η μητέρα του μικρού παιδιού δραπετεύει μαζί με το γιο της και διασχίζει τον παγωμένο ποταμό Ohio. Μετά από πολλές περιπέτειες συναντά τον φυγάδα σύζυγό της και ξεκινούν μαζί μια καινούργια ζωή στον Καναδά. Ο Θωμάς ακολουθεί τον έμπορο των δούλων που τον αγόρασε και αποχωρίζεται αναγκαστικά από την οικογένειά του. Ο σκλάβος καταλήγει τελικά στα χέρια ενός σκληρού και απάνθρωπου ιδιοκτήτη βαμβακοφυτείας που τον βασανίζει μέχρι θανάτου. Βρίσκοντας καταφύγιο στην πίστη του ο Θωμάς πεθαίνει αφού συγχωρήσει τους διώκτες του, χωρίς να αρνηθεί τις ηθικές αρχές του, ενώ παρουσιάζεται ο γιος του παλαιού ιδιοκτήτη που έρχεται με σκοπό να τον οδηγήσει στο Kentucky και την οικογένειά του.

Το μυθιστόρημα συνδέει τη δουλεία με τη χριστιανική εκδοχή του αμαρτήματος και προκαλεί αρκετές αντιδράσεις σχετικά με τη μορφή αλλά και το περιεχόμενό του, καθώς ήδη πολλοί σύγχρονοι της Stowe στην Αμερική και την Ευρώπη αμφισβητούν τις λογοτεχνικές αρετές ενός έργου με σαφείς ιδεολογικούς και διδακτικούς στόχους χάριν των οποίων παραμερίζεται η φροντίδα για την αφηγηματική τεχνική, ενώ άλλοι κατακρίνουν την παθητική καρτερικότητα του κεντρικού ήρωα που υπομένει χωρίς να επαναστατεί.

Στην Ελλάδα το έργο της Beecher-Stowe αρχίζει να μεταφράζεται από τον Ιωάννη Καρασούτσα το 1853, ο οποίος ακολουθεί πιστά το πρωτότυπο κείμενο. Δημοσιεύεται αρχικά στο περιοδικό *Μνημοσύνη*, ανώνυμα, ενώ το 1860 πραγματοποιείται η αυτοτελής δίτομη έκδοση της μετάφρασης. Η έκδοση αυτή αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της μετάφρασης που είχε δημοσιευτεί στη *Μνημοσύνη* επτά χρόνια νωρίτερα. Στον Πρόλογο, ο μεταφραστής Ιωάννης Καρασούτσας επισημαίνει ότι πρόκειται για ένα έργο ηθικό και διδακτικό, ένα μυθιστόρημα που προσφέρει τέρψη στον αναγνώστη και που δεν στερείται όμως ιδεολογικής βάσης (Πάτσιου, 1997: 93-95).

Το έργο, αντιμετωπίζοντας ένα σύγχρονο και υπαρκτό κοινωνικό πρόβλημα που προκάλεσε την οργή και την αγανάκτηση και λύθηκε μετά από μια εμφύλια σύγκρουση στη χώρα που γράφτηκε, δεν προοριζόταν αρχικά για παιδικό ανάγνωσμα. Από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας ωστόσο το μυθιστόρημα γνωρίζεται και στα ελληνικά πολλές εκδόσεις, επιτομές και διασκευές που κυκλοφορούν έως τις μέρες μας και απευθύνονται στα παιδιά. Το 1909 εκδίδεται χωρίς μνεία μεταφραστική σε μεγάλο σχήμα και με έγχρωμη εικονογράφηση *Η καλύβη του Μπάρμπα-Θωμά*, ενώ ακολουθεί το 1931 η διασκευή του Ν. Καζαντζάκη από τις εκδόσεις Ελευθερουδάκη και το 1935 η διασκευή του Σπυρ. Καζάζη στη σειρά της «Βιβλιοθήκης του Παιδικού Κόσμου».

Το 1930 δημοσιεύεται σε συνέχειες από τις στήλες του γνωστότερου και μακροβιότερου παιδικού περιοδικού, τη *Διάπλαση των Παιδών* (τ. 37, αρ. 1, 7 Δεκ. 1929 - αρ. 45, 11 Οκτ. 1930) *Η καλύβα του μπάρμπα-Τομ*, σε μετάφραση του Μιχ. Δ. Στασινόπουλου, βασικού συνεργάτη του περιοδικού την περίοδο αυτή. Το έργο προαναγγέλλεται ως κλασικό ιστορικό μυθιστόρημα και μεταφράζεται από τα γαλλικά. Σε σχέση με το πρωτότυπο έργο της Stowe το μεταφρασμένο κείμενο παρουσιάζει συντμήσεις που επιταχύνουν την εξέλιξη της δράσης, αλλά και περικοπές που αναφέρονται στις πολιτικές και κοινωνικές αιχμές που διατυπώνει η συγγραφέας καθώς και στην κριτική κατά μερίδας του αμερικανικού κλήρου που δικαιολογούσε τότε τη δουλεία.

Η διασκευή του Νίκου Καζαντζάκη ακολουθεί σε γενικές γραμμές τη συνηθισμένη μεταφραστική πρακτική που έχει προηγηθεί. Συγκρίνοντας τη διασκευή αυτή με το πρωτότυπο έργο παρατηρούμε ότι τα σαρανταπέντε (τιτλοφορημένα) κεφάλαια του αμερικανικού μυθιστορημάτος έχουν συμπυκνωθεί σε εικοσιπέντε (άτιτλα) στην ελληνική διασκευή, καθώς ο Καζαντζάκης πολλές φορές επιλέγει να παραλείψει περιγραφές, σκιαγραφήσεις χαρακτήρων, καθώς και τα αιχμηρά σχόλια και τη δριμυία κριτική που ασκεί η αμερικανίδα συγγραφέας για τα κακώς κείμενα της εποχής της. Ακόμα σημειώνουμε ότι ενώ στο αμερικανικό μυθιστόρημα τα κεφάλαια αριθμούνται με λατινικούς αριθμούς, στη διασκευή χωρίζονται με τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου (Α' - ΚΕ').

Παρακολουθώντας την οργάνωση της αφήγησης ανάμεσα στα δύο έργα σημειώνουμε ότι στο κεφάλαιο (Α') ο Καζαντζάκης παρουσιάζει, όπως και η Beecher Stowe, τον Mr. Shelby να εξαναγκάζεται να έρθει σε συμφωνία -η οποία αφορούσε την πώληση δούλων του- με τον δουλέμπορο Haley προκειμένου να ανταποκριθεί στο χρέος το οποίο είχε δημιουργήσει. Στην ελληνική όμως διασκευή παρατηρούνται κάποιες παραλείψεις. Ενώ η αμερικανίδα συγγραφέας παρουσιάζει τον Haley να κάνει αναφορά στον πρώην συνεργάτη του Tom Loker, θέλοντας μέσω της σκιαγράφησης του προσώπου αυτού να δώσει έμφαση στον απάνθρωπο και σκληρό τρόπο με τον οποίο οι δουλέμποροι συμπεριφέρονταν στους σκλάβους, ο Καζαντζάκης επιλέγει να παραλείψει την αναφορά στον Tom Loker και να επιταχύνει τη ροή των γεγονότων. Παράλληλα δεν περιλαμβάνει στη διασκευή του τα αρνητικά σχόλια που διατυπώνει η συγγραφέας, ήδη από το πρώτο κεφάλαιο, για το σύστημα της δουλείας.

Τα κεφάλαια II και III του πρωτοτύπου εμπεριέχονται στο κεφάλαιο (B') της διασκευής. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο ο μεταφραστής επιλέγει να μη συμπεριλάβει τα σημεία εκείνα στα οποία τα μυθιστορηματικά πρόσωπα αμφισβητούν την πίστη τους στο Θεό, όπως τη συνάντηση του George Harris με τη σύζυγό του Eliza, κατά τη διάρκεια της οποίας ο George Harris εκφράζει την απογοήτευσή του για τον τρόπο με τον οποίο τον μεταχειρίζεται το αφεντικό του και αναρωτιέται πώς ο Θεός επιτρέπει τέτοια σκληρότητα και βία.

Υιοθετώντας την τεχνική της αφαίρεσης και στα επόμενα κεφάλαια (Γ', Δ', Ε') ο Καζαντζάκης συμπυκνώνει τα γεγονότα που περιγράφονται στο αμερικάνικο πρωτότυπο στα κεφάλαια IV, V, VI και δεν συμπεριλαμβάνει στη διασκευή του την κριτική που ασκεί η Mrs. Shelby στους ιερείς -και συγκεκριμένα στον Mr. B- ο οποίος ενίσχυε μέσω του κηρύγματός του το σύστημα της δουλείας. Παραλείπει παρατηρούνται και σε επόμενα κεφάλαια (όπως το ΣΤ', Ζ' και Η').

Ο Καζαντζάκης επιλέγει επίσης να παραλείψει τα κεφάλαια XI και XII του αμερικανικού μυθιστορήματος. Στα κεφάλαια αυτά περιγράφεται η συνάντηση του George Harris με τον πρώην εργοδότη του Mr. Wilson -κατά τη διάρκεια της οποίας ο George Harris εκφράζει την οργή του για την άδικη μεταχείριση των σκλάβων, για την απώλεια της αξιοπρέπειάς τους, ακόμα και της ίδιας τους της ζωής καθώς και η σκηνή αγοραπωλησίας των δούλων. Τα κεφάλαια Θ', Ι', ΙΑ' αντιστοιχούν στα κεφάλαια XIII, XIV, XV του αμερικανικού μυθιστορήματος. Στη συνέχεια ο Καζαντζάκης παραλείπει το κεφάλαιο XVI του πρωτοτύπου όπου παρουσιάζονται οι διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους τα μυθιστορηματικά πρόσωπα (Augustine St. Clare, Marie St. Clare, Ophelia) προσεγγίζουν το σύστημα της δουλείας. Επιπρόσθετα, στο εν λόγω κεφάλαιο γίνεται ιδιαίτερα αισθητός ο σκληρός και αυταρχικός χαρακτήρας της Marie St. Clare, η οποία απαιτεί από τους δούλους να γνωρίζουν ποια είναι η θέση τους και να υπακούουν στις εντολές της απορρίπτει και χαρακτηρίζει ως «μη φυσιολογικό» οποιοδήποτε πρόσωπο υιοθετεί διαφορετική προσέγγιση από την ίδια, ακόμα και την κόρη της Eva, την οποία, θεωρεί ανίκανη να επιβιώσει.

Τα κεφάλαια XVII-XXII αντιστοιχούν στα κεφάλαια IB'-IE' της διασκευής του Καζαντζάκη. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο μεταφραστής παραλείπει για μια ακόμα φορά την αιχμηρή κριτική που ασκεί ο Augustine St. Clare στη νομοθεσία που διέπει το σύστημα της δουλείας και που αφήνει εντελώς ανυπεράσπιστα τα θύματά της, έρμια στο έλεος των θυτών τους. Ο Καζαντζάκης επιλέγει ακόμα να μη συμπεριλάβει στη διασκευή του το κεφάλαιο XXIII στο οποίο επιχειρείται από την πλευρά των λευκών, η ηθική νομιμοποίηση της δουλείας. Τα γεγονότα τα οποία περιγράφονται στα κεφάλαια XXIV-XXIX αναφέρονται περιληπτικά στο κεφάλαιο ΙΣΤ' της ελληνικής διασκευής. Ο Καζαντζάκης αποφεύγει εδώ να εστιάσει σε υπαρξιακά ζητήματα όπως ο θάνατος. Για τον λόγο αυτό, περιγράφει επιγραμματικά τον θάνατο της Eva, χωρίς να υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες και κυρίως χωρίς να διεισδύει στην ψυχосύνθεση

και στον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο τα μυθιστορηματικά πρόσωπα (Augustine St. Clare, Marie St. Clare, Ophelia) βιώνουν την απώλειά της.

Στη συνέχεια σημειώνουμε ότι το κεφάλαιο ΙΖ' αντιστοιχεί στο κεφάλαιο XXX του αμερικανικού μυθιστορήματος. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο ο Καζαντζάκης αποτυπώνει την οδυνηρή ατμόσφαιρα που κυριαρχούσε σε ένα σκλαβοπάζαρο. Τα κεφάλαια ΙΗ'-ΚΒ' αντιστοιχούν, μετά τις σχετικές περικοπές, στα κεφάλαια XXXI-XXXVII του πρωτοτύπου. Στα προαναφερθέντα κεφάλαια ο Καζαντζάκης αποφασίζει να μη συμπεριλάβει την εκτενή αφήγηση της Cassy η οποία περιγράφει στον Uncle Tom την πορεία που είχε ακολουθήσει μέχρι να καταλήξει στη φυτεία του Simon Legree. Τα κεφάλαια ΚΓ'- ΚΔ' αντιστοιχούν στα κεφάλαια XXXVIII, XL, XLI του πρωτοτύπου, ενώ παραλείπονται τα κεφάλαια XXXIX, XLII, XLIII του αμερικανικού μυθιστορήματος.

Και τα δύο έργα, τόσο το πρωτότυπο (κεφάλαιο XLIV) όσο και η διασκευή (κεφάλαιο ΚΕ'), τελειώνουν με την απόφαση του George Shelby να ελευθερώσει τους δούλους που είχε στην ιδιοκτησία του, να τους παράσχει τα ίδια δικαιώματα που είχαν οι εργαζόμενοι λευκοί και να τους αναγνωρίσει το δικαίωμα στην ελευθερία.

Ο Καζαντζάκης, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές το πρωτότυπο κείμενο, παρουσιάζει τους ήρωές του θεοσεβούμενους, έτοιμους να υπερκεράσουν με σχεδόν υπεράνθρωπο τρόπο τα εμπόδια που συναντούν, να διαβάζουν τη Βίβλο για να αντλήσουν δύναμη και να υπομένουν στωικά τα δεινά που τους συμβαίνουν. Από την άλλη πλευρά αποφεύγει συστηματικά τις αναφορές στον αρνητικό ρόλο ορισμένων κληρικών, καθώς και τους προβληματισμούς που σχετίζονται με μεταφυσικές αγωνίες.

Τόσο στο *Καλύβι του Μπαρμπά Θωμά* όσο και στο πρωτότυπο κείμενο *Uncle Tom's Cabin* καταδικάζεται το σύστημα της δουλείας· ο Καζαντζάκης επιλέγει να αναφερθεί στη ρεαλιστική περιγραφή και απεικόνιση ενός ιδιαίτερα απάνθρωπου κοινωνικού ζητήματος, εξωραίζοντας, ως ένα βαθμό, τις πιο σκοτεινές όψεις του.

Το κεντρικό θεματικό μοτίβο της δουλείας, στη διασκευή του Καζαντζάκη, πλαισιώνεται από δευτερογενή μοτίβα τα οποία αναδεικνύουν τη σκληρή πραγματικότητα της εκμετάλλευσης των σκλάβων και την απώλεια της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας. Σκοπός του Καζαντζάκη είναι να αναδείξει την ικανότητα των ατόμων να ανατρέψουν και να εξαλείψουν νοσηρές κοινωνικές καταστάσεις, να αναθεωρήσουν τις αξίες τους και να δημιουργήσουν ένα νέο κοινωνικό πλαίσιο το οποίο θα χαρακτηρίζεται από τον σεβασμό προς τα ανθρώπινα δικαιώματα:

«Αγαπημένοι μου φίλοι, άποκρίθηκε ό Γιώργος [...] δὲν εἶνε καμιὰ ἀνάγκη νὰ μὲ ἀφήσετε... Ὅλοι πάλι θὰ δουλεύωμε μαζὶ τὸ κτῆμα. Μὰ θᾶστε πιὰ ἐλεύθεροι [...]. Θᾶχετε πιὰ ὅλα τὰ δικαιώματα ποὺ ἔχουν καὶ οἱ ἄσπροι Δὲν εἶστε πιὰ πράματα, δὲν εἶστε πιὰ σκλάβοι. Μὰ ἄνθρωποι ἐλεύθεροι!» (Καζαντζάκης, 1931: 164-165).

Σημειώσεις

1. Βλ. ενδεικτικά Π. Πρεβελάκης, *Νίκος Καζαντζάκης. Συμβολή στη χρονογραφία του βίου του*. Αθήνα, 1960· Π. Χάρης, *Έλληνες πεζογράφοι*, Τόμος Β'. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 21969, σ. 147-188· Α. Καραντώνης, *Γύρω από την ποίηση της Οδύσσειας. Φυσιολογίες*. Τόμος Β'. Αθήνα, Δ. Ν. Παπαδήμας, 1977, σ. 7-36, Αιμ. Χουρμούζιος, *Νίκος Καζαντζάκης*. Αθήνα, «Οι εκδόσεις των φίλων», 1977, Κ. Στεργιόπουλος, *Περιδιαβάζοντας*, Τόμος Α'. Αθήνα, «Κέδρος», 1982, σ. 72-82.
2. Απόρροια των ταξιδιών του σε διάφορες χώρες αποτέλεσε η συγγραφή βιβλίων μέσα από τα οποία αποτυπώνονται οι ταξιδιωτικές του εντυπώσεις (*Ταξιδεύοντας. Α', Ισπανία - 1937, Ταξιδεύοντας. Β', Ιαπωνία-Κίνα - 1938 κ.ά.*).
3. Στην πρώτη έκδοση του 1938 ο Καζαντζάκης τιτλοφορεί το επικό του ποίημα *Οδύσεια* με ένα «σ». Εξάλλου, την ίδια γραφή υιοθετεί και σε άρθρο του στη *Νέα Εστία* (Καζαντζάκης, 1943: 1028-1034).
4. Κατά τη διάρκεια της θητείας του στην Unesco ο Καζαντζάκης μεταφράζει στα γαλλικά τα θεατρικά του έργα: *Μελισσα, Ιουλιανός, Οδυσσέας, Προμηθέας Πυρφόρος* (Πρεβελάκης, 21984: 532).
5. Σύμφωνα με τη Βουγιούκα και τα δύο έργα του Νίτσε μεταφράστηκαν από τα γαλλικά λόγω του ότι ο Καζαντζάκης εκείνη την χρονική περίοδο δεν γνώριζε τη γερμανική γλώσσα. Γι' αυτό τον λόγο χρησιμοποίησε τις γαλλικές μεταφράσεις των Jean Marnold και Jacques Morland για το έργο του Nietzsche *Η Γέννησις της Τραγωδίας* και του Henri Albert για το έργο *Τάδε έφη Ζαρατούστρας* (Βουγιούκα, 2007: 1078-1079).
6. Όπως επισημαίνει ο Κάρολος Μητσάκης, ο Καζαντζάκης μετέφρασε ολόκληρη τη *Θεία Κωμωδία* κατά τη διάρκεια παραμονής του στο Παρίσι το 1932 ενώ παράλληλα έγραφε και σχόλια για το εν λόγω έργο. Η πρώτη έκδοση της μετάφρασης της *Θείας Κωμωδίας* πραγματοποιήθηκε το 1934, χωρίς όμως αυτό το γεγονός να αποτρέψει τον συγγραφέα από το να μεταφράσει εκ νέου το λογοτεχνικό αυτό αριστούργημα, προκειμένου να του δώσει μια μορφή που να τον ικανοποιεί. Η δεύτερη έκδοση πραγματοποιήθηκε πολλά χρόνια αργότερα το 1954 (Μητσάκης, 1999: 26-27).
7. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Α. Δημάδη (Dimadis, 2016: 246) οι μεταφράσεις των ισπανικών ποιημάτων που έγιναν από τον Καζαντζάκη και δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Κύκλος* την περίοδο 1933-1934 παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με την πρώτη έκδοση της ανθολογίας *Poesia española. Antologia 1915-1931* του Gerardo Diego η οποία εκδόθηκε το 1932. Εν τούτοις ο Καζαντζάκης στο αφιέρωμά του για την ισπανική ποίηση δεν κάνει καμιά αναφορά στην προαναφερθείσα ποιητική ανθολογία.
8. Αν και το Εθνικό-Βασιλικό Θέατρο ζητούσε επίμονα από τον Καζαντζάκη να μεταφράσει θεατρικά έργα, αξιοποίησε μόνο μια μετάφραση του Κρητικού συγγραφέα. Η απόρριψη της μετάφρασης του *Φάουστ* και η επιλογή του Βασιλικού Θεάτρου να χρησιμοποιήσει την ήδη υπάρχουσα του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, προκάλεσε την οργή του Καζαντζάκη ο οποίος αποκάλεσε τη μετάφραση του Χατζόπουλου «μεταφραστική δοκιμή» (Πετράκου, 2007: 1092).
9. Πριν ασχοληθεί με μεταφράσεις και διασκευές παιδικών βιβλίων ο Καζαντζάκης είχε ήδη γράψει μια σειρά από βιβλία για τη διδασκαλία της Γλώσσας και της Ιστορίας για τις διάφορες τάξεις του δημοτικού σχολείου για τον εκδοτικό οίκο του Δ. Δημητράκου (Πρεβελάκης, 21984: 12). Ο Κρητικός συγγραφέας ασχολήθηκε και με τη συγγραφή δύο παιδικών μυθιστορημάτων *Μέγας Αλέξανδρος* (1979) και *Στα παλάτια της Κνωσού* (1981) (Νικολουδάκη-Σουρή, 2010 & Σπανάκη, 2011).
10. Σχετικά με την Αμερικανίδα συγγραφέα και το έργο της βλ. μεταξύ άλλων, Lafont-Bompiani, *Dictionnaire biographique des auteurs de tous les temps et de tous les pays*. Paris, 1957, τ. Α', σ. 138-139· Laffont-Bompiani, *Dictionnaire des oeuvres de tous les temps et de tous les pays*. Paris, 1958,

- τ. Α', σ. 332· Barbara Cross (ed.), *The Autobiography of Lyman Beecher*. Cambridge, Harvard University Press, 1961· Alice Crozier, *The Novels of Harriet Beecher Stowe*. New York, Oxford University Press, 1969· Bruce Kirkham, *The Building of Uncle Tom's Cabin*. Knoxville, University of Tennessee Press, 1977.
11. Με τη δημοσίευση του μυθιστορήματος στη *National Era* πολλοί αναγνώστες έστειλαν γράμματα ακόμα και στην ίδια τη συγγραφέα όπου εξέφραζαν την οδύνη τους για τα δεινά που προκαλούσε το σύστημα της δουλείας. Την κατέκριναν όμως επειδή είχε «επιτρέψει» τον θάνατο του μυθιστορηματικού της προσώπου, της μικρής Eva (Sundquist, 1986: 9).
 12. Όταν πρωτοεκδόθηκε το μυθιστόρημα της Beecher Stowe είχε τεράστια απήχηση. Πούλησε 50.000 αντίτυπα μέσα σε οκτώ εβδομάδες, 300.000 μέσα σε ένα χρόνο και 1.000.000 σε Αμερική και Αγγλία ως στις αρχές του 1853 (Sundquist, 1986: 18).
 13. Βλ. ενδεικτικά, Marc Soriano, *Guide de littérature pour la jeunesse*. Paris, Flammarion, 1975, σ. 436· Humphrey Carpenter και Mari Prichard, *The Oxford Companion to Children's Literature*. Oxford, Oxford University Press, 1984, σ. 500, 550 και Peter Hunt, *An Introduction to Children's Literature*. Oxford, Oxford University Press, 1994, σ. 54. Για το θέμα της ιδιοποίησης από τα παιδιά έργων που απευθύνονταν αρχικά σε ενήλικους, βλ. μεταξύ άλλων, Paul Hazard, *Les livres, les enfants et les hommes*. Paris, Hatier, 1967· Denise Escarpit, *Η παιδική και νεανική λογοτεχνία στην Ευρώπη*. Μετ. Στέση Αθήνη. Αθήνα, Καστανιώτης, 1995, σ. 77-93. Κλασικά έργα της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, τα οποία, ενώ αρχικά απευθύνονταν στο ενήλικο αναγνωστικό κοινό, ύστερα από ποικίλες μορφές ιδιοποίησης που δέχθηκαν (μεταφράσεις, περικοπές, συντμήσεις, παραλλαγές, εικονογραφημένες αποδόσεις) έγιναν προσφιλή αναγνώσματα των παιδιών είναι μεταξύ άλλων *Ο Δον Κιχώτης*, *Ο Ροβινσών Κρούσος*, *Τα ταξίδια του Γκιούλιβερ* (Πάτσιου, 1998: 20-21).
 14. Σύμφωνα με τον Eric J. Sundquist όταν ο Abraham Lincoln συνάντησε τη Beecher Stowe το 1863 της είπε χαρακτηριστικά: «So this is the little lady who made this big war» (Sundquist, 1986: 10).

Βιβλιογραφία

- Αγάθος, Θ. (2017) *Ο Νίκος Καζαντζάκης στον κινηματογράφο*. Αθήνα, Gutenberg.
- Αρμάος, Δ. (2007) Ο Καζαντζάκης μεταφράζει Μακιαβέλλι. *Νέα Εστία*, 1806, 1050-1061.
- Βαγενάς, Ν. (2011) *Κινούμενος στόχος: Κριτικά κείμενα*. Αθήνα, Πόλις.
- Βουγιούκα, Α. (2007) Οι μεταφράσεις από τον Νίκο Καζαντζάκη έργων των Δαρβίνου, Νίτσε και Μπερζόν. *Νέα Εστία*, 1806, 1075-1081.
- Γιαλourάκης, Μ. (1970) *Καζαντζάκης - Μυριβήλης: Κριτικά δοκίμια*. Αθήνα, Πτολεμαίος.
- Dimadis, K. A. (2016) *Power and Prose Fiction in Modern Greece*. Athens, Armos.
- Ζήρας, Α. (1992) Νίκος Καζαντζάκης. Στο *Η μεσοπολεμική πεζογραφία: Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, Τόμος Δ'. Αθήνα, Σοκόλης, 126-171.
- Καζαντζάκης, Ν. (1931) *Το καλύβι του Μπάρμπα-Θωμά*. Αθήνα, Ελευθερουδάκης.

- Καζαντζάκης, Ν. (1943) Ένα σχόλιο στην «Οδύσεια». *Νέα Εστία*, 389, 1028-1034.
- Καραντώνης, Α. (1977) Γύρω από την ποίηση της Οδύσειας. *Φυσιογνωμίες*, Τόμος Β'. Αθήνα, Δ.Ν. Παπαδήμας, 7-36.
- Κασίνης, Κ. Γ. (2013) *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας ΙΘ'-Κ'αι. - αυτοτελείς εκδόσεις: 1901-1950*, Τόμος Β', Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Κατσιμπαλής, Γ. Κ. (1958) *Βιβλιογραφία Ν. Καζαντζάκη Α' (1906-1948)*. Αθήνα.
- Κουτσουρέλης, Κ. (2007) Μεταφραστική επαγγελματίας και μεταφραστική προγραμματικός. *Νέα Εστία*, 1806, 1101-1106.
- Μητσάκης, Κ. (1999) *Η Κρητική ματιά: Μελέτες για τον Νίκο Καζαντζάκη*. Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα.
- Νικολουδάκη-Σουρή, Ελ. (2008) Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και η συνεργασία Γαλάτειας και Νίκου Καζαντζάκη στη συγγραφή Αναγνωστικών για το Δημοτικό Σχολείο. Στο Χ. Αργυροπούλου (επιμ.) *Νίκος Καζαντζάκης και εκπαίδευση: 50 χρόνια από τον θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη*. Αθήνα, Ελληνοεκδοτική, 26-55.
- Νικολουδάκη-Σουρή, Ελ. (2015) Νίκου Καζαντζάκη Στα Παλάτια της Κνωσού: Ζητήματα ταυτότητας και ετερότητας στην προοπτική της σύνθεσης των ιστορικών χαρακτήρων. *Κείμενα*, 21 (http://keimena.ece.uth.gr/main/t21/06_nikoloudakisouri.pdf)
- Παλαιολόγος, Κ. (2007) Ο μεταφραστής Νίκος Καζαντζάκης και η ισπανική ποίηση των αρχών του 20^{ου} αιώνα. *Νέα Εστία*, 1806, 1062-1074.
- Πάτσιου, Β. (1997) «Η Καλύβη του Θωμά» (1860) και ο Ιωάννης Καρασούτσας. Στο *Το Παιδικό Βιβλίο στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 85-101.
- Πάτσιου, Β. (1998) Η περιπέτεια μιας διαδοχής: Βιβλία για μεγάλους και μικρούς αναγνώστες, Αφιέρωμα στο Παιδικό Βιβλίο, *Η Καθημερινή*, 29 Μαρτίου 1998 (ένθετο περιοδικό «Επτά Ημέρες», 20-21).
- Πάτσιου, Β. (2003) «Για να γίνει μεγάλος» (1966): Η Έλλη Αλεξίου βιογραφεί τον Νίκο Καζαντζάκη. Στο Θ. Πυλαρινός (επιμ.), *Έλλη Αλεξίου: Μελετήματα*. Αθήνα, Βιβλιοθήκη Τράπεζας Αττικής, 49-55.
- Πετράκου, Κ. (2007) Οι θεατρικές μεταφράσεις του Καζαντζάκη και η επίδραση τους στη δραματουργία του. *Νέα Εστία*, 1806, 1090-1100.
- Πρεβελάκης, Π. (1960) *Νίκος Καζαντζάκης. Συμβολή στη χρονογραφία του βίου του*. Αθήνα.
- Πρεβελάκης, Π. (1984) *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη: Και σαράντα άλλα Αυτόγραφα εκδιδόμενα με Σχόλια, ένα Σχεδιάσμα Εσωτερικής Βιογραφίας και τη Χρονογραφία του Βίου του Ν. Καζαντζάκη από τον Π. Πρεβελάκη*. Αθήνα, Ελένη Ν. Καζαντζάκη.

- Ρόζενμπεργκ, Α. (2011) Η Ισπανία του Καζαντζάκη και ο Καζαντζάκης της Ισπανίας. Στο Νίκος Καζαντζάκης: *Ημερίδα αφιερωμένη στον μεγάλο δημιουργό Νίκο Καζαντζάκη - κύκλος ομιλιών - Νοέμβριος 2007*. Πειραιάς, Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη, 115-124.
- Σπανάκη, Μ. (2011) Ο Καζαντζάκης και η παιδική λογοτεχνία: Μύθος και ιστορία στα μυθιστορήματα: «Ο Μέγας Αλέξανδρος», «Στα Παλάτια της Κνωσού». Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου - Gutenberg.
- Στεργιόπουλος, Κ. (1982) *Περιδιαβάζοντας*, Τόμος Α'. Αθήνα: «Κέδρος», 72-82.
- Sundquist, E. J. (1986) Introduction. Στο E. J. Sundquist (Ed.), *New Essays on Uncle Tom's Cabin*. Cambridge: Cambridge University Press, 1-44.
- Χάρης, Π. (1969) *Έλληνες πεζογράφοι*, Τόμος Β'. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 147-188.
- Χουρμούζιος, Αιμ. (1977) *Νίκος Καζαντζάκης*. Αθήνα, «Οι εκδόσεις των φίλων».